

In memoriam Meerten B. ter Borg (1946-2017)

*Kees de Groot & Markus Davidsen**

Een eigenzinnig auteur

*Kees de Groot***

Op vrijwel alle publicaties van Meerten ter Borg staat zijn naam geschreven als Meerten B. ter Borg. Die B. staat voor Berend, zijn vader die kort na zijn geboorte was overleden, zoals te lezen is in het persoonlijk voorwoord van *De dood als het einde* (1993). De dood speelde vanaf het begin een grote rol in zijn leven, vooral doordat de vroeg gestorven vader door anderen telkens weer werd opgewekt – en niet altijd op een aangename manier: ‘Wat zou je vader hiervan gevonden hebben?’ had een onderwijzer de jonge Meerten ooit toegevoegd.

De oorzaak van dat vroege overlijden kleurde ook al jong de doodsangst die Meerten zelf heeft gehad. En lang ging hij ervan uit dat die angst universeel was. Deze zich van het lijf houden zou een belangrijke aanjager van de menselijke cultuur zijn. Totdat een student, een al wat oudere heer, hem ervan wist te overtuigen dat daarvan bij hem althans geen sprake was. Deze interventie gaf een impuls om niet de angst voor de dood maar de angst voor de eindigheid als funderend beginsel te zien.

Mensen houden er allerlei eeuwigheidsillusies op na, bijvoorbeeld dat een overledene nog ergens voortleeft. Mensen kunnen dat soort ideeën hebben dankzij hun verbeeldingskracht, een fantastische eigenschap waar de sociale werkelijkheid van gemaakt is, want deze is *sowieso* een verbeelde werkelijkheid. Dat wisten we allemaal misschien wel, onder meer dankzij Peter Berger en Thomas Luckmann, maar toen Meerten ter Borg dit en veel meer opschreef in zijn meesterwerk *Een uitgewaaierde eeuwigheid* (1991) gingen

* Dit In memoriam is een lichte bewerking van twee toespraken voor het Werkgenootschap Godsdienstsociologie en -antropologie op 2-2-2018. Kees de Groot is auteur van het eerste deel. Markus Davidsen is de auteur van het tweede deel.

** Kees de Groot promoveerde bij Meerten ter Borg op het proefschrift *Naar een nieuwe clerus. Psychotherapie en religie in het* Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid (1995). Hij is universitair docent praktische theologie aan Tilburg University.

toch vele ogen open, kwam er stevige kritiek en ontstonden er meer (en ook wel minder) vruchtbare discussies. Deels, vermoedelijk, omdat hij het in heldere en fraaie taal schreef en uitsprak (liever niet dus met een term als ‘sociaal geconstrueerd’ uit het dieventaaltje van de *homo academicus*). Deels ook, omdat Ter Borg de vraag naar de betekenis van het menselijk bestaan in het centrum plaatste, en daarna pas belichtte hoe zijn verhandeling daarover zich verhield tot andere theorieën en welke nieuwe inzichten zijn benadering opleverde voor allerlei terreinen van het menselijk samenleven: in het boek zelf in intermezzi, later in een reeks vervolgpublishaties.

Het manuscript verkeerde in de eindfase toen ik door een gelukkige samenloop van omstandigheden in 1989 assistent-in-opleiding werd, in het zevende jaar van de periode dat hij universitair docent godsdienstsociologie was aan de faculteit Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Leiden. Op de eerste werkdag maakten we een wandeling waarin hij mijn voorliefdes in de sociologie en de godsdienstsociologie peilde. We hadden beiden aan de Universiteit van Amsterdam, bij Johan Goudsblom en de ‘Eliaskliek’, gestudeerd dus dat schiep wel een band. Zelf was hij naast zijn studie sociologie al gauw filosofie erbij gaan doen want in zijn studie jaren, eind jaren zestig, kon een hoogleraar zijn mond niet open doen of er stond weer een student op die vroeg wat dit betekende voor de arbeiders. Van goed onderwijs kwam dus niet veel terecht. (Geen ramp, meende hij, want daarvan leer je het meest. Dan moet je het namelijk zelf uitzoeken). De filosofiestudie leverde meer denkwerk op, vooral door het contact met Otto Duintjer van wie hij het denken in betekenissystemen overnam.

Tijdens de studie trouwde hij met Marlies ter Neervoort, die ook sociologie studeerde en met wie hij al sinds de middelbare school samen was. Samen zouden ze de trotse ouders worden van Irene en Berend en nog later grootouders van Eva en Ewout-Meerten. Marlies was wetenschappelijk gezien veruit zijn belangrijkste kritische opponent.

Ze gingen in Haarlem wonen in een niet al te ruim bemeten appartement. Meerten ging nadat hij in 1975 *cum laude* bij Goudsblom afstudeerde daar les geven op het Stedelijk Gymnasium. Ook doceerde hij aan verpleegkundigen en hij werkte aan het wetenschappelijk bureau van de Politieke Partij Radikalen (PPR), die destijds opstootte richting middelgrote partij. Dit politieke engagement lag er in zijn wetenschappelijke werk niet duimendik bovenop. Eerder viel misschien op dat hij een lans brak voor het begrip voor een conservatieve levenshouding, gezien de kwetsbaarheid van de wereld waarin we leven, en zijn eigenzinnigheid die ertoe leidde dat hij in ieder geval niet meewaaide met

‘vooruitstrevende’ bewegingen. Maar de ‘kwetsbaarheid van de wereld’ zag hij ook in de fysieke kwetsbaarheid. Bij hem was eind jaren tachtig de aandacht voor het opbranden van de planeet *niet* verflauwd. Anders gezegd: hij had de angstaanjagende boodschap van de club van Rome niet ‘afgestopt’ en was zich bewust van de ecologische ramp waar de wereld op afkoerst. Bij de PPR was hij in die zin politiek op zijn plaats.

Vervolgens kwam Meerten in contact met Bert Laeyendecker en Mady Thung, kreeg een plaats aan het Sociologisch Instituut in Leiden en promoveerde in recordtempo, net als en op dezelfde dag (29-9-1982) echtgenote Marlies. In zijn proefschrift bekritiseert hij de dissertatie van zijn leermeester Johan Goudsblom: *Nihilisme en cultuur* (1960). Goudsblom zou zich daarin te zeer een ‘gelovige’ betuigen om te zien dat ‘nihilisme’ eerst en vooral een scheldwoord is, voor welke levensvisie dan ook, dat vervolgens ook wel als geuzennaam omarmd wordt. Het is een deels filosofisch onderbouwde sociologische kritiek op het ‘culturologische’ verhaal van Goudsblom.

Het werk van Friedrich Nietzsche vormde, ook later, een belangrijke inspiratiebron naast de gebruikelijke klassieken Weber en Durkheim, en René Girard, wiens zondeboktheorie hij incorporeerde. Nietzsche en Girard verbonden de (ook eigen) vraag naar zin met aandacht voor het thema macht. Bij Girard zelf leidde dat tot zijn bekering tot het geloof in de Gekruisigde die laat zien wie God is. Ter Borg herkende zich wel in het *amor fati* van Nietzsche. Hij schiep er genoeg in een tragisch levensbesef wakker te houden.

Het duurde tot 2009 voordat macht ook, of opnieuw, zo uitgebreid de aandacht kreeg als ‘zin’. Toen verscheen *Zingeving als machtsmiddel* met zoon Berend als coauteur, een belangrijke aanvulling op *Een uitgewaaierde eeuwigheid* dat vertrok vanuit het methodologisch individualisme en wat minder aandacht schonk aan de relatieve autonomie van machts- en afhankelijkheidsrelaties. In de tussentijd had hij in het onderwijs het thema macht uitgebreid verkend, wat na lang rijpen leidde tot dit heldere boek over een complex thema.

Uit dit wordingsproces blijkt de doorwerking van het contact met studenten en promovendi. Hij was geliefd onder hen om zijn onderzoekende geest die het denken in gang zette en om zijn cynische humor. Het botste ook wel eens. Hij was een leermeester die navolging kreeg door hen niet – of niet precies – in zijn spoor te krijgen, wat niets afdeed aan de waardering waarmee hij op het werk van zijn promovendi terugkeek. Na mij volgden onder meer Peter Donders, Karen Pärna en Markus Davidsen. Davidsen is Ter Borg in Leiden opgevolgd als universitair docent.

Een betrokken begeleider

Markus Davidsen***

Meerten was een gewaardeerde collega en een intrigerende docent die door collega's en studenten, in Leiden en elders, wordt gemist. Zelf heb ik Meerten vooral gekend als een betrokken begeleider van wie ik veel heb geleerd over wat hoofd- en bijzaak is in de academische wereld. Graag wil ik stil staan bij drie van Meertens belangrijkste lessen die mijn werk als docent en onderzoeker nog steeds vormen.

De eerste les ging over hoeveel je voor iemand anders kan betekenen door vertrouwen in hem (of haar) te hebben. Meertens vertrouwen in mij heb ik al mogen ervaren de allereerste keer dat ik hem zag. Ik was met de nachttrein uit Denemarken gekomen met de missie om hem te overtuigen mijn promotor te worden. Want ik had verkering gekregen met een Nederlandse, en ik wilde een gooi doen naar een internationale promotiebeurs van de Deense 'NWO' om in Nederland te kunnen promoveren. Het was een gewaagde onderneming. De deadline voor de aanvraag was twee dagen later, ik had Meertens toezegging nodig, en als ik er nu op terug kijk was het onderzoeksvorstel dat ik hem voorlegde eerlijk gezegd niet indrukwekkend. Voor Meerten was het riskant om toe te zeggen, maar hij deed het. En het pakte gelukkig goed uit.

Snel kreeg ik een tweede les van Meerten, deze keer over methode. Als beginnende onderzoeker wist ik hier totaal geen raad mee. Voor mijn project moest ik onderzoek doen naar nieuwe religies gebaseerd op fictie die vooral actief zijn op het internet. Maar hoe doe je zoiets? Had ik niet een *summer school* nodig over 'digital research methods'? En moest ik niet leren coderen in NVivo? Nee, vond Meerten. En met nadruk. "Just use your brains!" zei hij. Gebruik je hersenen maar. Dat wil zeggen: methode is prima, maar waar het echt om draait is de zaak conceptueel helder krijgen en vervolgens de mechanismen blootleggen die de fenomenen, die we willen begrijpen, veroorzaken. Theoretiseren, met andere woorden. Zo werkte Meerten zelf en zijn dictum "gebruik je hersenen maar" verdient navolging in een tijd waar methode haast een obsessie is geworden binnen de sociologie en (nog meer) onder de

*** Markus Davidsen promoveerde bij Meerten ter Borg op het proefschrift *The Spiritual Tolkien Milieu: A Study of Fiction-based Religion* (2014) en volgde in 2015 Ter Borg op als universitair docent godsdienstsociologie aan Universiteit Leiden.

bureaucraten (zoals Meerten ze zou noemen) die de financieringsinstrumenten beheren waarvan vernieuwend onderzoek steeds afhankelijker wordt.

De derde les die ik van Meerten heb gehad, betrof de opdracht van wetenschappers om direct aan de samenleving bij te dragen. Tijdens mijn studie in Aarhus had ik geleerd mezelf te zien als een objectieve religiewetenschapper die erop uit was om religie te observeren, beschrijven en verklaren en die *heel* anders was dan normatieve en activistische theologen. Van Meerten heb ik geleerd dat dit een schijntegenstelling is. Consciëntieuze wetenschappers werken niet alleen ten gunste van de academische gemeenschap, maar delen hun kennis met de samenleving, bijvoorbeeld door in de landstaal – en dus niet alleen in het Engels – boeken te schrijven van hoog niveau voor een breed publiek. En ze mengen zich, op basis van de kennis waarover ze beschikken, in het publieke debat en zijn niet bang om in moeilijke discussies stelling te nemen. Dit alles deed Meerten met verve, en dankzij zijn aanstekelijk maatschappelijke engagement ben ik nu zelf bezig het onderwijs over religie en levensbeschouwing in Nederland te versterken. Dit werk brengt me overigens in contact met veel docenten Godsdienst/Levensbeschouwing, en ik durf uit onze gesprekken af te leiden dat veel van hen (vaak *Trouw*-abonnees) het nodige van Ter Borg hebben gelezen en hierdoor behoorlijk zijn gevormd.

Ondanks alle wijze lessen van Meerten ging ook mijn promotietraject niet helemaal zonder tegenslagen en aan het eind van het traject was de fut eruit bij mij. Het instituut werd gereorganiseerd, ik had een trombosebeen, en ik kon het woord proefschrift niet meer horen. Aan Meerten had ik maanden niets meer van me laten horen, maar het was nu eindelijk weer een beetje gaan lopen dankzij Judit, mijn vrouw, met wie ik elk weekend een nieuw hoofdstuk besprak. Dat hielp me, mailde ik aan Meerten, om weer enthousiast te worden. In antwoord op mijn mail schreef Meerten de ongetwijfeld door hemzelf ook doorleefde woorden: “Een vrouw doet in zulke gevallen wonderen”. Ik stuurde zijn mail door aan Judit die hem nog in haar inbox bewaart, en bij ons thuis is die zin – een vrouw doet wonderen – een gevleugelde uitdrukking geworden. Er stonden ook veel andere lieve en bemoedigende woorden in de mail van Meerten en ik heb er vaak aan teruggedacht.

Meerten hield zich in zijn werk bezig met zingeving. Voor mij heeft hij met zijn wetenschappelijke werk, zijn rol als publieke intellectueel, maar ook met zijn loyaliteit naar familie en vrienden, en in wat hij betekende voor anderen – mijzelf meegerekend – laten zien hoe men als godsdienstsocioloog het leven zin geeft.

Literatuur

Borg, M. B. ter (1982),

Nihilisme en de Franse sociologische traditie, Deventer: Van Loghum Slaterus.

Borg, M. B. ter (1991),

Een uitgewaaierde eeuwigheid. Het menselijk tekort in de moderne cultuur, Baarn: Ten Have.

Borg, M. B. ter (1993),

De dood als het einde. Een cultuur-sociologisch essay, Baarn: Ten Have.

Borg, M. B. ter & B. ter Borg (2009),

Zingeving als machtsmiddel. Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap, Zoetermeer: Meinema.